

**ІНСТИТУТ ГЛАВИ ДЕРЖАВИ
В КОНТЕКСТІ АНАЛІЗУ ФОРМИ ПРАВЛІННЯ**

Юрій Коваль,

аспірант кафедри політології

Донецького національного університету

Розглядається специфіка дослідження інституту глави держави у контексті вивчення основних форм правління. Пропонується історико-ретроспективний аналіз становлення і розвитку основних форм державного правління та інституту глави держави.

Ключові слова: *глава держави, форма державного правління, монархія, республіка.*

The paper studies the specificity of research the institute of head of state in the context of examining the basic forms of government. The author proposes historical retrospective analysis of the formation and development of basic forms of government and institute of head of state.

Keywords: *head of state, form of government, monarchy, republic.*

Сучасна світова цивілізація розвивається під величезним впливом політичних, соціальних, економічних та культурних змін, які подекуди мають системний, а подекуди поодинокий характер. Природно, що держава як ключовий політико-правовий інститут будь-якого суспільства не перебуває осторонь названих процесів. Одним з ключових понять, яке характеризує сутність держави, є термін «форма державного правління», складовою якого, у свою чергу, є поняття «глава держави». Саме розгляд особливостей статусу та повноважень глави держави крізь призму вивчення форми правління дозволяє конкретизувати типові способи владарювання вищого рівня у тій чи іншій країні і таким чином більш предметно дослідити ті трансформації політико-цивілізаційного гатунку, які спостерігаються сьогодні. Таким чином, актуальність представленого дослідження можна визначити через з'ясування центрального завдання (мети) цієї статті – аналіз інституту глави держави у контексті історико-ретроспективного розгляду форми правління.

Джерельну базу даної дослідницької роботи можна систематизувати у такі групи:

- довідкова література («Політологічний енциклопедичний словник» за редакцією вітчизняних науковців Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна та В. П. Горбатенка; «Юридична енциклопедія» за

редакцією Ю.С. Шемшученка – одне з найповніших українських політико-правових видань подібного характеру);

- підручники і посібники з політології (видання російських науковців О. І. Соловйова та групи авторів за редакцією А. Ю. Мельвіля; американського професора Е. Хейвуда; посібник російської дослідниці Л. Р. Симонішвілі «Форми правління»);

- монографічні та реферативні праці (групи російських дослідників «Перехід від авторитаризму до демократії: Латиноамериканська специфіка»; робота російських авторів Ю. А. Дмитрієва та О. М. Ніколаєва «Система державної влади в Росії та у світі»; книга американського науковця М. Масловського «Політична соціологія бюрократії»);

- роботи класиків правової і політичної думки (російського вченого Л. А. Тихомирова «Монархічна державність» та французького науковця А. де Токвіля «Демократія в Америці»).

У сучасній політичній науці дослідження сутності інституту глави держави та специфіки його функціонування здійснюється, виходячи принаймні з декількох науково-теоретичних та практично-емпіричних позицій. Одним з найбільш поширених й авторитетних підходів до розгляду зазначеної проблематики є вивчення інституту глави держави на основі аналізу особливостей функціонування основних форм державного правління в історично-ретроспективному аспекті та у контексті політичної компаративістики сьогодення. Поняття «форма державного правління» є одним з базових понять, необхідних для здійснення системного дослідження держави як універсального політико-правового інституту суспільства. Отож, розглянемо деякі підходи до розуміння специфіки форми державного правління.

Так, вітчизняний дослідник Р. Павленко в «Політологічному енциклопедичному словнику» 2004 року видання визначає сутність форми державного правління: «Форма державного правління – характеристика структури і відносин органів держави (законодавчої, виконавчої і судової влади або – у країнах, де поділ влади не визнається, – інших вищих органів державної влади)», наголошуючи на тому, що останнім часом у політології спостерігається поступовий відхід від формально-юридичного визначення форми державного правління. Наслідком такої наукової переорієнтації стало розуміння необхідності врахування реальних повноважень державних органів та інститутів, розгляді «суб'єктів, які де-факто мають пріоритет у здійсненні державної влади» (передусім – глави держави – авт.) [1, с. 696].

Таким чином, безперечним є прямий взаємозв'язок між формою державного правління та статусом глави держави. Скажімо, один з найавторитетніших фахівців у царині досліджень політологічних

теорії держави український вчений С. Рябов писав, що форма державного правління безпосередньо залежить від того, «хто здійснює реальну владу, скільки осіб бере участь у прийнятті рішень і в який спосіб ці особи отримують такий статус». Інший знайий дослідник з питань теорії держави і права В. Шаповал підкреслює, що форма державного правління «відображає інституційні особливості організації державного владування...» та «...особливості статусу глави держави» [1, с. 696, 695; 2, с. 295]. Перевагою представленого тлумачення сутності форми державного правління є розширення методологічно-дослідницьких можливостей та емпіричного інструментарію при з'ясуванні особливостей функціональних взаємин у будь-якій державі, що виявляються як на інституційно-організаційному, так і на особистісно-суб'єктивному рівнях політичного життя, адже саме поняття «глава держава» поєднує обидва ці рівні.

Російський політолог О. Соловйов визначає поняття форми правління як «певну структуру і правове становище вищих органів державної влади, а також порядок їх формування» [3, с. 200]. Зазначене розуміння сутності форми правління поєднує у собі три базові аспекти функціонування будь-якої держави загалом та специфіки розвитку інституту глави держави зокрема: політичний (певна структура та політичні відносини у межах здійснення повноважень представниками органів державної влади), юридично-правовий (юридично-правий статус та правове регулювання таких відносин), соціологічний (органи державної влади завжди функціонують у конкретному суспільстві на певному етапі його розвитку, що не може не накладати відбиток на всі політико-правові процедури їх взаємовідносин). Всебічний розгляд особливостей вияву інституту глави держави за таких умов може бути забезпечений виключно з врахуванням трьох вищезазначених аспектів функціонування держави.

Інститут глави держави виступає своєрідним «персоніфікатором» форми держави, адже саме завдяки з'ясуванню специфіки діяльності глави тієї чи іншої держави ми можемо визначити особливості організації всієї системи державної влади, прослідкувати її еволюцію, спрогнозувати майбутні варіанти розвитку. Як зазначає авторитетний американський науковець Е. Хейвуд: «Глава держави є політичною фігурою, яка персоніфікує собою авторитет даної держави. Постаючи головним представником держави, він є носієм найвищого політичного статусу в країні» [4, с. 41].

Виходячи з представлених підходів до тлумачення сутності форми держави та специфіки політологічного розуміння інституту глави держави, абсолютна більшість вітчизняних і зарубіжних дослідників пропонують вивчати діяльність глави держави у

сучасному світі крізь призму аналізу особливостей двох базових форм правління – монархії та республіки. Причому, як підкреслює російський науковець Л. Симонішвілі, вибір форми правління завжди обумовлюється такими факторами:

- розстановкою соціально-політичних сил і результатом боротьби між ними (дія цього фактора особливо яскраво виявляється у революційні періоди, коли одні форми правління – монархії змінюються іншими – республіками);

- історичними особливостями окремих країн (поза історичним контекстом неможливо, наприклад, пояснити існування у сучасній Великій Британії монархії);

- особливостями культури народу, яка акумулює історичний і політичний досвід, звичаї і навички життя в умовах тієї чи іншої держави; впливом у країні не політичних процесів [5, с. 4].

Отже, варто вести мову про монархію та республіку як провідні різновиди форми державного правління (організації державної влади та специфічного місця інституту глави держави) у минулому (з врахуванням передумов вибору форми правління певною державою), в сьогоденні (особливості форми правління у кожній конкретній державі) та у майбутньому (скажімо, з точки зору можливостей посилення або послаблення повноважень і політичного впливу окремих інститутів влади, у тому числі – глави держави).

Монархії стали історично першою формою правління у той період, коли ми можемо розглядати державність у сучасному розумінні. Як відомо, монархії передбачають спадковий характер формування інституту глави держави. У сучасному світі усі монархічні країни можна поділити на дві базові моделі: абсолютні та обмежені монархії. Відповідно, в абсолютних монархіях глава держави де-юре і де-факто володіє необмеженими повноваженнями у царині врядування, зосереджуючи в своїх руках функції у законодавчій, виконавчій та судовій сферах. Абсолютні монархії можуть розглядатися як своєрідний політико-цивілізаційний рудимент за умов становлення постіндустріального (інформаційного) суспільства. Адже «ця форма правління характерна для країн, в яких багато в чому зберігаються докапіталістичні, традиційні політичні відносини (Саудівська Аравія, Бруней та інші)», – пишуть російські дослідники під орудою професора А. Мельвіля [6, с. 253].

Статус глави держави в обмежених монархіях не є однозначним, оскільки сьогодні можна виокремити такі основні різновиди представлених держав: дуалістичні, виборні, парламентсько-конституційні. Так, у дуалістичних монархіях (Кувейт, Бахрейн, Марокко, Йорданія), окрім монарха, існує інститут парламентаризму – формального або фактичного – який певним чином обмежує

повноваження глави держави, особливо у законодавчій та виконавчій сферах функціонування системи врядування. Виборна монархія (Малайзія, Об'єднані Арабські Емірати), у свою чергу, являє собою своєрідну форму державного правління, що характеризує держави, які є об'єднаннями кількох монархій, і тому глави останніх висувують зі свого середовища спільного єдиного правителя. Причому, як правило, такий правитель обирається на певний, чітко визначений термін (наприклад, у Малайзії).

Найбільш демократичною формою монархічного правління у сучасному світі вважаються парламентсько-конституційні держави, статус і повноваження верховного правителя яких є доволі схожими з тим, що мають президенти у більшості республік. У частині таких держав функції монарха зведені лише до представницьких (скажімо, в Японії згідно з Конституцією 1947 р. та у Швеції за нормами Конституції 1974 р.), а в інших (у Великій Британії, Бельгії, Данії, Нідерландах, Іспанії) – за монархом номінально зберігаються певні повноваження (часто досить вагомі де-юре), проте він користується ними тільки у результаті ініціативи уряду, іншого органу або взагалі не застосовує їх. Отож, внаслідок такої ситуації ці повноваження глави держави у представлених країнах можуть розглядатися як «резервні на випадок якоїсь політичної кризи» [6, с. 253]. Тому можна стверджувати, що статус і повноваження глави держави у парламентсько-конституційних монархіях сформульований та реалізується таким чином, аби забезпечити передусім здійснення двох провідних функцій – функції національно-політичного представництва (монарх як символ нації) та функції політичної стабілізації суспільства.

Варто підкреслити, що, аналізуючи монархічну форму правління у сучасному світі, необхідно мати на увазі особливий політико-правовий статус колишніх домініонів Британської імперії, які з 1947 р. входять до Співдружності Націй – це Канада, Австралія, Нова Зеландія, Гренада та деякі інші держави. У названих країнах формально юридично главою держави є британський монарх, а його більш урізані функції здійснює генерал-губернатор, який призначається Короною за поданням національного уряду даного члена Співдружності [6, с. 254]. На наше переконання, подальше більш глибоке дослідження специфіки тлумачення і функціонування інституту глави держави у країнах – членах Співдружності Націй дозволить виявити поєднання традиційно-модернізаційних аспектів впливу цивілізаційно-національних особливостей на формування і трансформацію інституту глави держави.

Республіканська форма державного правління є другою, поряд з монархією, і більш поширеною сьогодні формою організації державної влади. Республіканізм як в історії, так і в сучасності

передбачає виборний характер формування центральних (передусім, законодавчих та виконавчих структур) і місцевих органів державної влади, а також інституту глави держави. На наш погляд, необхідно відмітити, що сучасний республіканізм базується на засадах, сформованих в античну епоху, перш за все у Стародавньому Римі. Адже всебічний розгляд функціонування інституту глави держави за умов республіканської форми правління сьогодні є неможливим без з'ясування його історичних витоків.

Як відомо, у Стародавньому Римі (у республіканський період його існування, а також у часи принціпату імператорської епохи) не існувало зосередження верховної влади в одних руках. Верховна влада належала самодержавному римському народові, а значить – була демократичною. І хоча у республіканському Римі верховна влада належала тільки народові, він мав можливості нею користуватися та розпоряджатися лише у тих випадках, коли безумовно необхідним був безпосередній вияв верховної влади народу у законодавстві. У контексті дослідження специфіки інституту глави держави в цей історичний період, особливістю державної системи Стародавнього Риму було те, що у царині урядування існувало досить майстерне поєднання, симбіоз влади одноособової та колегіальної (аристократичної) – влади магістратів та влади Сенату.

Значних трансформацій вертикаль влади зазнала у часи імператорського Риму. Саме у цей період була сформульована на науково-теоретичному рівні та сформована на політико-правовому щаблі модель ідеальної державності. Один з найавторитетніших російських вчених – дослідників політико-правових засад монархічної державності Л. Тихомиров ще наприкінці XIX століття визначив такі ознаки ідеального державного правління, окреслені мислителями Стародавнього Риму:

- панування законності;
- громадянське рівноправ'я;
- сильна державна влада;
- централізація державної влади;
- необхідність спеціалізації управлінських влад та їх відповідальності;
- концентрація влади в одних руках [7, с. 105, 112].

Як бачимо, наведені Л. Тихомировим ознаки не втрачають своєї актуальності і сьогодні, адже сучасний демократичний республіканізм не можливо уявити без зазначених засад.

У політичній науці загальноприйнятим є поділ республіканської форми правління на три різновиди: президентську, напівпрезидентську або змішану (президентсько-парламентську і парламентсько-президентську), парламентську. Основою цієї

класифікації форм республіканського правління стала специфіка структури відносин між законодавчою та виконавчою гілками влади, а також визначення обсягу повноважень президента як глави держави та способи його обрання (загальнонаціональні вибори або вибори у парламенті).

Історично першою у новітній історії стала президентська форма республіканського правління у США. Сполучені Штати і сьогодні являють собою приклад класичної президентської республіки, а статус і повноваження президента цієї держави є показовими для розуміння специфіки даної форми правління. Не дивно, що знаний французький дослідник Алексис де Токвіль порівнював статус і повноваження американського президента з королівськими, називаючи його «республіканським монархом» [8, с. 111-114]. Отже, президент як глава держави у США поєднує в своїх руках найвищі державно-представницькі повноваження, він є водночас главою виконавчої влади і може вести політику, достатньо незалежну від Конгресу. Багато хто з дослідників пояснює такі широкі повноваження американського президента традиціями державності США і певною спадковістю від Британської Корони.

Дещо пізніше, ніж у США (у першій половині XIX століття), республіканська форма правління була започаткована у країнах Латинської Америки (Мексика, Бразилія, Болівія та інші). Проте, на відміну від США, у цих країнах була сформована так звана «суперпрезидентська» система державної влади, яка характеризується максимальним ступенем концентрації всіх вищих владних повноважень у глави держави, що спричиняє практично безконтрольне становище президента. Такий стан політичної системи країн Латинської Америки можна пояснити багатьма причинами, і одна з найголовніших – історичні традиції та ментальні особливості. Адже схильність країн Латинської Америки до закріплення у національних політичних системах та конституціях сильних централістських тенденцій, що передбачають наділення надзвичайними повноваженнями глави держави, може бути пояснена наступною особливістю політичної культури цих держав – високим ступенем ієрархічності: політичні діячі відносяться до певної ієрархії. При цьому дослідники підкреслюють, що ієрархічність була притаманна як автохтонним індіанським цивілізаціям (вождизм), так і португальцям та іспанцям (спадкоємність Корони) [9, с. 43, 36]. Показовим є той факт, що розвиток багатьох країн Латинської Америки (Венесуели, Аргентини, Нікарагуа, Чилі та інших) в останні роки підтверджує «живучість» і популярність «суперпрезидентської» форми правління.

Напівпрезидентські або змішані республіки (Україна, Франція, Португалія, Шрі-Ланка та інші) поєднують окремі ознаки класичних

президентських та парламентських форм правління, утворюючи нову якість глави держави – президенціалізм. Він базується на таких принципах: обрання глави держави на загальних прямих виборах; право президента призначати уряд, який спирається на парламентарію більшість; підзвітність (як правило) прем'єр-міністра перед президентом; право президента на розпуск парламенту тощо [6, с. 258].

Третім різновидом республіканської форми правління є парламентаризм (ФРН, Італія, Латвія, Ізраїль, Індія та інші). Історично парламентаризм веде свою генезу від часів античності (про це зазначалося вище), у новітній історії однією з перших парламентських республік можна вважати I Республіку у Франції (1793 р.). Статус і повноваження глави держави – президента у парламентській республіці багато в чому схожий з місцем, яке займає формальний верховний правитель у парламентарно-конституційній монархії. Особливою є процедура обрання президента як глави держави у парламентській республіці – він обирається депутатами парламенту, а не безпосередньо громадянами. Повноваження президента за умов парламентаризму зведені лише до представницьких функцій, а реальна повнота влади зосереджена в руках прем'єр-міністра як глави виконавчої влади та парламенту.

Розгляд форм правління у сучасному світі був би неповним, якщо не відзначити і таку особливу форму, як колегіальне правління. Наприклад, у Швейцарській конфедерації функції глави держави й уряду виконує Федеральна Рада, яка складається з 7 членів, останні обираються терміном на 4 роки Федеральними Зборами (парламентом). Президент Швейцарської конфедерації обирається терміном на 1 рік з членів Федеральної Ради. Специфікою є те, що традиційні функції глави держави за цих умов виконуються як президентом, так і Федеральною Радою, які спільно є урядом Союзу. «У Швейцарії, таким чином, функції глави держави й уряду зосереджені в одному органі, який формується так само, як обирається президент у парламентарній республіці», – пишуть російські науковці Ю. Дмитрієв та О. Ніколаєв [10, с. 70].

Отже, державний розвиток країн сучасного світу характеризується розмаїттям форм правління та не меншою різноманітністю їх національних модифікацій і різновидів. Можна виокремити дві провідні тенденції у розвитку інституту глави держави як невід'ємної складової форми правління: модернізацію (передусім демократизацію) та традиціоналізацію (традиціоналізм). Оскільки модернізаційні вектори розвитку тією чи іншою мірою визначають державницький поступ більшості країн, то, безумовно, з огляду на досліджувану проблематику цей напрям подальших наукових пошуків ми вважаємо одним з найперспективніших.

Якщо застосувати деякі ключові ідеї теорії раціональної (ідеальної) бюрократії видатного німецького соціолога та політолога М. Вебера до проблеми з'ясування особливостей функціонування інституту глави держави у демократичному суспільстві в контексті розгляду модернізації системи урядування, то можна виділити такі механізми обмеження влади як глави держави, так і бюрократії:

1) колегіальність як принцип урядування і прийняття політичних рішень (у більшості країн сучасного світу навіть за умов максимально сконцентрованої влади в руках глави держави найважливіші рішення приймаються зазвичай шляхом обговорення більш або менш обмеженим колом осіб – все залежить від типу політичного режиму);

2) поділ влад (сьогодні це – безперечна умова розвитку демократії);

3) непрофесійне врядування (передусім це стосується функціонування глави держави у республіканських державах, в яких періодичність обрання найвищої посадової особи певним чином спирається на зазначений принцип);

4) пряма демократія;

5) представницьке правління [11, с. 39, 143-144].

Таким чином, подальші дослідження, на наш погляд, мають бути присвячені висвітленню дії наведених вище механізмів функціонування інституту глави держави.

1. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.
2. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – Т. 6: Т-Я – К.: «Українська енциклопедія», 2004. – 768 с.
3. Политология: Политическая теория, политические технологии: Учебник для студентов вузов / А. И. Соловьев. – М.: Аспект Пресс, 2005. – 559 с.
4. Хейвуд Э. Политология: Учебник для студентов вузов. Пер. с англ. / Э. Хейвуд. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005. – 544 с.
5. Симонишвили Л. Р. Формы правления: История и современность. Учебное пособие. / Л. Р. Симонишвили. – М.: Флинта; МПСИ, 2007. – 280 с.
6. Политология: учеб. / А. Ю. Мельвиль [и др.]. – М.: Московский государственный институт международных отношений (Университет) МИД России, Проспект, 2010. – 624 с.
7. Тихомиров Л. А. Монархическая государственность / Л. А. Тихомиров. – СПб, 1892. – 202 с.
8. Токвиль А. де. Демократия в Америке. Пер. с фр. Предисл. Г. Дж. Ласки / А. де Токвиль. – М.: Прогресс, 1992. – 554 с., 16 с. илл.
9. Переход от авторитаризма к демократии: Латиноамериканская специфика / Реферативный сборник. – М.: РАН, ИНИОН, 1997. – 111 с.
10. Дмитриев Ю. А.,

Николаев А. М. Система государственной власти в России и в мире: историко-правовая ретроспектива. Монография / Ю. А. Дмитриев, А. М. Николаев. – М.: ООО «Профобразование», 2002. – 839 с. 11. Масловский М. Политическая социология бюрократии. Перевод с английского. / М. Масловский – М.: Институт социологии РАН, 1997. – 211 с.

УДК 328.126

ДЕПУТАТСЬКИЙ КОРПУС: КОМУНІКАТИВНА ЕВОЛЮЦІЯ ЧИ РЕГРЕС

Юрій Ганжуров,
доктор політичних наук,
керівник Парламентського видавництва

Статтю присвячено висвітленню поетапного становлення депутатського корпусу як політичної еліти України, у ході якого важливу роль відіграє електоральний фактор.

Ключові слова: депутатський корпус, Верховна Рада України, уряд, президент, політична еліта.

The article is devoted to research of phased becoming of deputy corps as political elite of Ukraine in the making of which an electoral factor plays the leading role.

Keywords: deputy corps, Verkhovna Rada of Ukraine, government, president, political elite.

Політичний статус депутатського корпусу визначається представницькою моделлю демократії. Головне, що відрізняє депутата поміж інших можновладців, – це кредит довіри громадян, делегований йому в процесі народного волевиявлення. Отже, формування парламентської еліти є результативною категорією участі громадян у політиці. Водночас депутатський корпус, утворений у зазначений спосіб, відбиває й неоднорідність політичного класу. Розкриваючи особливість такої «неоднорідності», Ф. М. Рудич зазначає, що до політичного класу «належать представники й офіційного політичного класу, і опозиційних течій. І ті, й інші представляють інтереси різних, часто антагоністичних соціальних верств» [1]. У зв'язку із цим вбачається логічним визначення поетапного становлення депутатського корпусу.

Перший етап полягає у циркуляції в інформаційному просторі політичної інформації, що є неодмінною складовою виборів до